

Rácz Norbert Zsolt

A kiteljesedő világ felé. Kísérlet Balázs Ferenc gondolkodásának vázlatos bemutatására¹

„Balázs Ferenc életművét már nagyon sok oldalról megközelítették (író, költő, faluszervező, vidékfejlesztő stb.), de senki sem foglalkozott még érdemében – ha voltak is szórványos próbálkozások – az ő teológiai felfogásával” – írta Rezi Elek több mint húsz esztendővel ezelőtt, 1997-ben, annak az előadásnak az első sorában, amellyel éppen ezt a hiányosságot kívánta pótolni. Az akkori kísérletét nagyban megnehezítette az a tény, hogy nem állt rendelkezésére az a két angol nyelvű tanulmány, amely a kéziratban meglevő *Új ember vallása* című, befejezetlen munkát egészíti ki. Húsz évvel az említett emlékkonferencia után, Balázs Ferenc halálának nyolcvanadik évfordulóján újból megkísérlem teológiai felfogásának ismertetését.

E mostani előadás megírását megkönnyítette az, hogy Kovács Sándor teológiai tanár Berkeley-ben megtalálta és rendelkezésemre bocsátotta az elveszettek hitt angol nyelvű tanulmányokat, amelyeknek egy-egy újabb változatát Jobbágy Mária Júlia lelkész 2017-ben találta meg a Balázs Ferenc lánya által őrzött hagyatékban. Illesse köszönet mindhárom személyt a segítségért! A tanulmányok párhuzamos olvasása lehetővé teszi a szerző felfogásának jobb megértését, ám a teljes kép megrajzolásához ez még mindig nem elég. Szükséges lenne ugyanis megkeresni azt a már 1921-ben megírt magyar nyelvű tanulmányt, amelyben erkölcsi gondolkodásának alapjait fekteti le, s amelyről csak annyit tudunk jelen pillanatban, hogy az aradi Kölcsey Egyesületnek adományozta Balázs Ferenc. E díjnyertes tanulmány megtalálása már azért is lényeges lenne, mert szerzőnk azt állítja az *Új ember vallásában*, hogy a Lloyd Morgan által az *Emergent Evolution* című műben kidolgozott elméletet ő angol szerzőnél – ha nem is olyan tudományos pontossággal – de alapjaiban már kifejtette. Nem kis eszmetörténeti jelentőséggel bírna, ha a brit empirizmusból kinövő, monista, késő 19. századi tudományos elméletnek lenne egy eredeti, erdélyi magyar recepciója, előzménye.

¹ A tanulmány a 2017. május 26-án Kolozsváron megszervezett Balázs Ferenc-emlékkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

Nagyban elősegítené az értelmezést az, ha ismernénk az 1934-ben Balázs Ferenc ellen indított fegyelmi kivizsgálás eredményeit. Ezeket a dokumentumokat – bár iktatták őket – valaki kiemelte a levéltárból, és valahol lappanganak. Érdemes lenne tüzetesen átlapozni Mikó Imre hagyatékát, hátha monográfiája összeállításához éppen ő „kölcsönözte” a keresett anyagot.

E dokumentumok nélkül a kutatás még mindig hézagos, mindazonáltal megkockáztatom, hogy Balázs Ferenc szemléletének alapja már 1921-ben készen állt, amit aztán továbbfejlesztett a *The World Toward Completion* (A kiteljesedő világ) és a *The Origin of Morality* (Az erkölcs eredete) című, Oxfordban és Berkeleyben megírt dolgozataiban. Ezméinek legérettebb összefoglalását pedig az 1937-ig írt *Új ember vallása* című, be nem fejezett írásában olvashatjuk. Ez a mű – a szerző bevallása szerint – nem tudományos pontossággal fogalmazott tanulmány, hanem szellemi „önéletrajzát szándékozik a művelt közönség számára adni”. A szerző nem tudományos hűvösséggel és tárgyilagossággal szól, hanem mint: „Élő ember, aki az élettel mindig gazdag kapcsolatokban állott. Élő ember, aki egy kicsit költő, üzletember, művész, társadalmi szervező, játszótárs, élettárs, muzsikusz, gondolkodó, szónok, szóval egy kicsit minden, mint az az életnek természetében rejlik.”

Rövid dolgozatom illeszkedni próbál ehhez a hangnemhez és stílushoz, és a fogalmi pedantéria helyett a gondolati érzékeltetésre összpontosít. Talán a mészköi próféta is méltányolta volna eme törekvést...

Mindezeket előrebocsátva térjünk immár Balázs Ferenc világfelfogásának bemutatására! Jó kiindulópont az episztemológia, amely a dolgok pusztá megfigyeléséből álló, tudomány előtti tudomány fázisából kiindulva, a dolgokkal való kísérletezés során jut el a logika által vezérelt rendszerkísérletig, amit bölceletnek nevez: „...az általunk bölcsészettinek nevezett gondolkozási eljárás – vallja szerzőnk – [...] meg van győződve arról, hogy a fogalmaknak az értelem belső törvényei alapján való összevetése mindig olyan eredményekhez jut el, amelyek, ha az okoskodásban egyébként hiba nincs, föltétlenül igazak; vagyis a valóságnak megfelelnek.” Ám a bölceletnek legnagyobb hiányossága éppen a változó értelmű fogalmak alkalmazásában található. Ezt belátva a modern tudomány lemondott a fogalmak logikájából levont igazság kereséséről, helyette a jóval objektívebb, matematikai képletszerű felismerésekre alapozott, amelyeket kísérletekkel igyekezett alátámasztani. Ám még ez sem bizonyul elégségesnek, mert az így feltárulkozó tudomány teljes mértékben amorális azaz erkölcsi érték nélküli, de az egyetemes igényű tudományosság magán hordozza az emberi nem sajátosságait, ezért emberszerű: „Az ember önző, részleges érdekeket szolgál, tehát a tudománya is ilyen” – írja. A tudományos eredmények hűen kiszolgálják a fenn-

álló rendet, s nem lesznek eszközei a tényleges fejlődésnek. Azokat ki kell egészítse az erkölcs által megragadott magasabb cél, amely, az egyetemessé váló szeretet alaptudása mentén, a kiteljesedés szolgálatába kell, hogy álljon. A fejlődés szolgálatában álló ismeretekre tehát úgy juthatunk, ha a modern tudomány által felismert eredményeket elegyítjük egy egyetemes szeretetre való törekvéssel. Rendszerében a filozófia szerepe az, hogy a tudományosan megállapított tények körén túllépjen. Egyedül a bölcsélet képes arra, hogy a pusztán tudományos kritériumok mentén meghatározott igazságokon túl tekintsen, s ezáltal a fejlődést szolgálja. Az így nyert elképzelés pontos vizsgálata ezután már a tudomány feladata lesz.

E megközelítés mentén haladva sem az anyag-szellem dualizmus, sem a pusztán materializmus vagy fizikalizmus nem tűnik kielégítő elgondolásnak. Az első azért, mert a szellemi okokra való visszavezetés legtöbbször indokolatlan, kényelemből vagy nemtudásból hozott döntés, amit általában a tudományos haladás meg szokott cáfolni, a második pedig azért, mert a világ megannyi jelensége nem magyarázható és értelmezhető az anyagelvűség szempontjai szerint. Léteznie kell tehát egy olyan egységes szubsztanciának, amelynek a megnyilvánulása mind az anyagszerű, mind a szellemi viselkedésre magyarázatot tud adni. Számára ennek a szubsztanciának legalapvetőbb megnyilatkozása az Einstein-Planck-féle elektronelméletben jelenik meg, amely szerint a részecske átmeneti állapot az anyag és az erő vagy energia között. A végső egység az elektron és a proton, a negatív és a pozitív részecske közötti kölcsönhatásban rejlik: „A mozgásnak, a fejlődésnek végső elve tehát az elektronok megszüntethetetlen önmagukban rejlő mozgásában keresendő. Ez az elv, amelyet, hogy titokzatos, lenyűgöző tulajdonságait érzékeltessük, bátran léleknek nevezhetünk, nemcsak a mozgástípusok állandóságát, törvények alá való foglalhatóságát, hanem a dolgok kialakulását, fejlődését is eredményezi.” A fejlődés tehát az elektronok tervszerű mozgásán keresztül mutatkozik meg alapvetően, s ez az elv, mivel szándékot hordoz magában, méltó a lélek névre, több a világ bármelyik pillanatban rögzített állapotánál, mert benne megnyilvánul a ténylegesség mellett a többé válás, a fejlődés és kiteljesedés lehetősége is. A világnak az a tulajdonsága, hogy a tapasztalható jellege mellett mindig jelen van a teljességre való törekvés szándéka és annak lehetősége. Ebben látja ő az univerzum transzcendenciáját. Itt tartom alkalmasnak kijelenteni, hogy az így vázolt kiteljesedő világ, azaz az, ami van, a benne rejlő teljesség lehetőségével képezi Balázs Ferenc istenfelfogását. Frappánssal: „Az Isten minden, ami a világ és minden, ami a világ csak ezután fog lenni.” E tekintetben releváns munkáiban, az *Új ember vallásában*, valamint *A kiteljesedő világban* egyértelművé teszi, hogy az Istenre vonatkozó kérdés meg-

válaszolásában két választható út van. Az egyik a nyugati vallások természetfeletti Istene és az ebből származó dualista szemlélet, ám ezt az álláspontot bizonyítani lehetetlen. A másik a világegyetem tényleges megértésére tett törekvés által a korábban megfogalmazott álláspontra jut, azaz Isten a kiteljesedő világ egésze. Ez az egész viszont nem matematikai összeg, hanem a szellem kiteljesedésének a lehetősége. Nem külön személy, hanem a személyek és dolgok lehetőségének a teljessége. Balázs a maga részéről egyértelművé teszi, hogy ez utóbbi álláspontot tartja járhatónak, istenfelfogását pedig következetesen panteizmusnak nevezi, amit szembeállít a dualista teizmussal. A panenteizmus fogalmát a teizmusnak a dualizmus fenntartására tett újabb próbálkozásaként értelmezi, amelynek – valós előnyei ellenére – legnagyobb hátránya a klasszikus értelemben vett transzcendencia, Isten szubsztanciális másságának és különállásának a fenntartása jelenti.

Balázs szerint a keresztény teológia istentana Canterburyi Anzelm megállapításából származik: Isten az, akinél nagyobbat elgondolni nem lehet. Máshol pedig Balázs így fogalmaz a keresztény istenfelfogással kapcsolatban: „Az emberből ki kell vonni a testit és a bosszút, és meg kell szorozni a végtelennel.” A klasszikus meghatározás óvja Istennek a transzcendenciáját, a világgal szembeni másságát, különállását. Az így kialakuló dualizmus viszont fenntarthatatlan a huszadik században, mert a tudomány bizonyítja, hogy az anyag önmagában nem valami massa, hanem az „erőnek bizonyos megnyilvánulási formája”. A világon tehát nincs több külön lényeg vagy szubsztancia, nem létezik a teljesen transzcendens Isten, sem önmagában létező anyag, hanem csak a mozgásban megnyilvánuló, a teljesség lehetőségét magában foglaló fejlődés elve létezik: „A monizmus érvényessége ezáltal helyreállítódik, ami létezik, az egyetlen valóság, a lélek, az Isten. Ennek az isteni valóságnak tengerében a lélek többféle formában is kifejezheti magát: egyik formája minden esetre a világ, amelyben a lélek úgy jelenik meg, mint mozgásban levő anyag.”

E kiinduló felfogás és istentan tágabb összefüggéseit, a keleti gondolkodásmóddal való egyértelmű kapcsolatát, valamint a hegeli bölcselet nyomdokain járó általános szellemtörténeti keretet akár vázolni is lehetetlennek tűnik e helyen. Ám ezt mindenképp feladatként kell megjelölni egy, a Balázs Ferenc eszméit összefoglaló, kimerítő tanulmány számára.

Isten továbbá személy, de nem a szó antropomorf értelmében, hanem képi körülhatároltsága szerint. Nem tud az elvont fogalom (erő, célszerűség stb.) felé fordulni az azt megszólítani akaró, azaz imádkozni vágyó ember. Éppen ezért Isten szimbolikusan, az imádkozóban nyilvánul meg személyként. Örök veszélyt hordoz a valóság és a szimbólum összetévesztése, amely a megszemélyesített,

antropomorfizált képnek valóságot tulajdonít, s így, tiszta határ nélkül jönnek létre az ember- vagy személyistenek, mint Krisztus vagy Rama Krisna.

A közös szubsztanciájú Isten és ember között az a különbség, hogy az utóbbi mindig csak egyéni formájában, korlátolt és korlátozott létében nyilvánul meg, míg az első fogalom a teljesség korlátlanságát is magában hordozza, az egyéni(es)ség határai nélkül.

Összegezve tehát Balázs Ferenc istentanát, a következőket mondhatjuk el: Isten maga a világösszefüggés, amely nemcsak a világ pillanatnyi állapotát, hanem a benne rejlő teljességet is hordozza. Lényege szerint a világtól nem különbözik, személyisége csupán az ember szempontjából, a körülírás céljából, szimbolikusan ragadható meg. A világösszefüggésnek, azaz Istennek célja van a világgal, ez pedig nem más, mint a fejlődés, amely a tudomány és a moralitás területén figyelhető meg.

Balázs Ferenc fejlődéseméletének gyökerei a már Erdélyben megírt tanulmányáig, valamint az oxfordi tartózkodásáig nyúlnak vissza. Ezt a fejlődéseméletet célirányos (purposive) evolúciónak nevezi, amely nagyban hasonlít Lloyd Morgan emergens, azaz felöltő, kibukkanó, kialakuló evolúciós elméletére. A létezés egymásra épülő szintekre vagy körökre oszlik. A legáltalánosabb körbe mindaz beletartozik, amire hatnak a fizika törvényei. Erre az első szintre épül a következő, amelyről ekképp fogalmaz: „A biológiai (értsd: szerves) fejlődés az anyag differenciáltságára vezetett s előttünk ismeretlen módon megfakadt az élet.” Az élettani viselkedést meghatározza a legáltalánosabb fizikai kör, de ez az új szint már más, a tágabb állapotra nem vonatkozó törvényszerűségekkel is rendelkezik. E második körön belül újabb differenciáltságot szül a harmadik szint, azaz a tudatosság vagy lelki tevékenység, amely újabb, saját természetű törvényekkel rendelkezik. „A legkisebb körbe tartozó, legkisebb számú testek tehát három, egymástól megkülönböztethető törvényszerűséget mutatnak viselkedésükben: anyagit, élettanit és lelkit. Ezek állanak a fejlődés csúcspokán. Az alatta álló fokozatba tartoznak az anyagi és élettani, a legfejletlenebb körbe pedig a csak anyagi mozgást kifejtő testek.” E felfogás meglepő közelséget mutat Morgan gondolataival, akinek fő munkájából idéz: „»Az élőlényekben előforduló tevékenységekben van valami többlet, ami a fizika és kémia fogalmaival kielégítően meg nem magyarázható, bár fizikai és kémiai mozgások benne foglaltatnak.«”

Az ösztönös cselekedetek egyre szűkülő három körén belül további klasszifikációt állapít meg: 1. elektromos (fizikokémiai): elektromos és radioaktív tünetmények; 2. anyagi (fizikokémiai): atomi szerkezetű szervetlen anyag; 3. élettani (fiziológiai): minden metabolizmust kifejtő élőlény; 4. idegtani (fiziológiai): azok az élőlények, amelyeknek már központi idegrendszer nélküli idegáram-

kapcsolások is kimutathatók; 5. lélektani: gerincvelővel és „régí” aggyal rendelkező élőlények; 6. logikai: az „új” agy birtokában levő élőlények, s főképp az ember.

Az egymásból kibontakozó fejlődés elmélete nem ellenkezik a darwinizmussal, csupán kiegészíti azt. Találó képben a kettő viszonyát a teraszos rizstermesztés hasonlatában ragadja meg Balázs. A fejlődés az egymásra épülő teraszok, míg a darwinizmus olyan, mint az egyes teraszokon végbemenő rizstermelő munka. „A cél nem más, mint egyre magasabb rendű, változatosabb, valami rejtett, mélyebb valóságot teljesebben kifejező élet kialakítása. Kialakítása olyan mozzanatoknak, amelyek a létezésen, a puszta életfenntartáson messze túlmutatnak – igazságra, szépségre, jóságra való törekvések – s amelyek előállításából egyszerre megérezhetjük a létezés értelmét, a célt, amiért ez a világfolyamat egyáltalán útjának indult.”

A korábban vázolt elmélet – bár érthetővé teszi a fejlődés menetét – nem ad magyarázatot a gonosz, az erkölcsileg elmarasztalendő jelenlétére. Ezért beemelni a társas érdekűség fogalmát és annak a fejlődését. Eszerint az állatvilágban egyes fajokon belül, mint például a hangyák vagy a kérődző növényevők esetében megfigyelhető bizonyos fajta egymásra utaltság, egy, a faji rokonság által egyértelműen nem magyarázható kapcsolat, amit barátságnak vagy az ellenségeskedésre való képtelenségnek, általánosabban közömbösség körének lehet nevezni. Persze ennek a közömbösségnek, máskor egymásrautaltságnak nincs tudatos eleme, az pusztán ösztönös. A fejlődés iránya viszont fordítottan aránylik ehhez a legáltalánosabb körhöz, azaz minél fejlettebb egy faj, a barátságra és ellenségeskedésre való képtelenség köre csökken, míg egyetlen egyedre korlátozódik. Ezen a fokon jelentkezik az önérdek, amelynek velejárója az „öntudatosság”, így az egyén képessé válik az önreflexióra, az önállóságra, s saját egyéni szándékainak a megvalósítására. Az ösztönös barátság ténye és az ellenségeskedésre való képtelenség megszűnik ezen öntudatosság elérésekor. Ezen a szinten több állatfaj áll jelen pillanatban, nyilván közülük a legfejlettebb az ember. Az egyedre való redukció után bizonyos emberekben – és ez egyedül csak az emberi fajon belül létezik – megfigyelhető a társas érdekűség és ellenségeskedésre való képtelenség körének egy új, immár öntudatos tágulása: „Bár boldoggá őket (mármint ezeket az embereket) csak a társas hajlandóság kielégítése teszi, mégis mindvégig tisztában vannak azzal, hogy ők voltaképpen külön érdekű emberek. Így ők a sorrendben egy újabb csoportot, az önérdeken túli társas érdekűséget képviselik.” A morális fejlődés olyan, mint egy homokóra: tág az alja, majd egyetlen egyedre szűkül, hogy aztán újra kiterjedjen. Ezt nevezi Jézus Isten országának, azaz a mindenségre kiterjedő szeretet uralmának, és ez nem más, mint a célját

elérő világfolyamat, a kiterjedő világ. Ez a kiterjedő szeretet lehetővé fogja tenni az emberek számára azt, hogy barátságban, ellenségeskedés nélkül élhessenek nemcsak az emberekkel és állatokkal, hanem a növényekkel is. A *Kiterjedő világban* explicitebben fogalmaz, amikor kimondja, a szeretet fejlődésének útja azt is jelenti, hogy az ember lemond az állatok és a növények irányába gyakorolt erőszakosságról, azaz a táplálkozás miatti pusztításukkal. A világegyetem szeretetének körében élő ember a növényeknek csupán azon részeit fogyasztja majd el, amelyek nem vezetnek az élet pusztításához. Azt gondolom, hogy ez az elméleti felfogás magyarázza Balázs szigorú, az orvosi intést is mellőző vegetáriánus étrendje melletti kitartását.

A gonosz az imigyen fejlődő élővilágban szükségszerűvé válik, mert a gonosz, azaz az önzés, az egyéni fejlődésnek elkerülhetetlen része. De a gonosz, az önzés nem végső állapot, hanem egy meghaladásra váró küszöb, ami aztán eloszlik a magasabb rendű, öntudatos és a mindenségre kiterjedő szeretetben.

A világ tehát fejlődő valóság, amelynek elve maga az Isten. A fejlődés az élettelen felől tart az élő felé, azon belül az öntudatos felé, tovább az általános és öntudatlan barátság felől, az önző és gonosz egyediségen keresztül, a differenciálódott, de tudatosan vállalt, a mindenségig kiterjedő szeretet felé. Ez nagy vonalakban az az elmélet, amit Balázs Ferenc kiterjedő világnak nevez. Ám önmagában az elmélet felállítása szerzőnknek nem elégíti ki. Elsősorban – vallja – vallást kívánt adni, azaz olyan felfogást, amely a jóságot vonzóvá tudja tenni. Ezért tekintetét a vallás mibenlétére fordítja.

A sokféle, egyformán elfogadható és megindokolható vallásdefiníció egymás mellé helyezése arra a következtetésre vezet, hogy önmagában való, egyetemes vallás nem létezik, csupán vallások léteznek: „Olyan valami nincs, például, mint keresztény vallás. Ellenben van felső Pó vidéki katolicizmus, aranyosszéki unitarizmus és skót kálvinizmus.” De talán ennél fontosabb, hogy a klasszikus értelemben vett vallások ideje elmúlt. A személyes Isten, a túlvilág, s a sok tudományosan nem bizonyítható dogmákban való hitet megkövetelő kereszténység sem kivétel ez alól, még akkor sem, ha a felekezetek száma ugrásszerűen növekedik. Ez csak a meghaladott teista vallás utolsó reakciója. Balázs a keresztény vallás legteljesebb megnyilvánulását az unitárius felekezet gondolkodásában látja, amely elfogadja a tudományosság elsőbbségét a hagyománnyal és külső tekintéllyel szemben, ám amely még mindig nem vetkőzte le a túlvilágba és a személyes Istenbe vetett hitét, és sajnos – vélekedik Balázs –, úgy tűnik, hogy a tudomány fejlődésével ez a felekezet is inkább veszélyt lát ebben.

A hagyományos vallásosság térvészítésével párhuzamosan két új forma kezd megerősödni: a Mészkönn megtapasztalt népi vallásosság és az amerikai huma-

nizmus. Az első tárgyilagossabb minden klasszikus vallásnál, mert életét nem helyezi ellentétbe hitével. Egy tökéletesen jó Isten képze helyett egy jó szándékú sors-Istent vall, aki néha segít. Az embernek bele kell törődnie sorsába – vallja ez a mészköi sztoicizmus.

Másfelől az amerikai humanisták teljesen a tudomány oldalára álltak, annyira, hogy már nem is próbálják tagadni az Isten létét. Teljesen hidegen hagyja őket az Istennel való foglalkozás, s a világot az esetlegesség és véletlenszerűség játéknak tekintik, amelyben a legjobb dolog, amit tehetünk, az az ember boldogságára való törekvés.

Nem szabad megfélekedni arról, hogy mindkét forma a klasszikus vallássosság hiányát betöltő jelenség, nem tudatos alapon álló rendszer. Ezeknél sokkal helytállóbb az új vallás, amit Balázs maga is hirdet. Ebben, mivel Isten azonos a világcéllal, az imának, az áldozatnak vagy a szertartásnak nincs értelme. Az új ember vallásának megnyilvánulási területei a művészetek, illetve a tudás, az igazság keresése. De „Általában Istenhez vezet minden külső és belső cselekedet, amellyel az ember a világban az isteni célok megvalósulását munkálja, mivel ezek a világ lényegének megértését és megbecsülését segítik elő.”

Balázs Ferenc gondolkodása túllép a szűken vett teológia körén. Egész világszemléletet olvashatunk, amely napirenden van a kor tudományos eredményeivel és elméleteivel, ám mégsem szajkózója azoknak, hanem friss és egyedi. Ez a felfogás viszont nem áll meg a pusztá elméleti keretvázolásnál, hanem érződik belőle gyakorlati megvalósulásának lehetősége. Meglehet, hogy Balázs Ferenc életművének nem ez a része képezi a legkreatívabb oldalát, mindazonáltal törekvése, elkötelezettsége és halálig tartó munkássága érthetetlen és értelmezhetetlen e dimenzió nélkül. E tény felismerése még fontosabbá teszi azt az igényt, hogy gondolkodásának kimerítő, teljességre törekvő bemutatása is megtörténjen.